

Conclusions

J. M. NOLLA, J. CASAS I P. SANTAMARIA

Certament, el que sabem avui sobre el món funerari rural d'època romana en els territoris de les antigues *ciuitates* nord-orientals del *Conuentus Tarraconensis*, *Emporiae*, *Gerunda* i *Aquae Calidae*, és poca cosa i, tanmateix, gràcies a les excavacions recents i al valor que adquireixen les nombroses dades disperses un cop aplegades i confrontades, som capaços de fer-nos-en una idea clara, coincident que, com calia imaginar, no se separa gran cosa del comportament que s'ha establert per a altres regions i províncies de la part occidental de l'imperi.

En aquestes línies, on no pretenem tornar a repetir les conclusions expressades en els anteriors estudis monogràfics, volem reunir i valorar aquells fets, aquelles circumstàncies que ens semblin més ben definides, més ben establertes, que puguem considerar com la carcassa més ferma de la història del món funerari romà, en aquestes terres, entre la segona meitat avançada del segle I aC i el segle V de l'era vulgar, que, en som conscients, caldrà anar ampliant, polint i conformant a mesura que avanci el nostre coneixement sobre aquest tema. Intentarem, doncs, de manera eficaç ordenar aquestes idees, dibuixar-les i comentar-les.

El ritual.

Un fet que se'ns fa avinent de seguida és la manca quasi completa de tombes d'incineració en contextos rurals en aquest territori que, en bona part cal explicar per una datació un xic més alta pels petits cementiris i tombes (aparentment) aïllades que hem tingut ocasió d'analitzar. És ben cert que els nuclis numèricament de més gruix d'aquesta enquesta corresponen a necròpolis i tombes posteriors al segle I dC quan, segons cal admetre a partir les dades conegudes, el vell ritual incinerador que consistia en cremar el cos del difunt en un *bustum* o en un *ustrinum*, aplegar-ne les cendres i les restes òssies conservades per enterrar-les, a bastament estès entre les poblacions que habitaven les províncies occidentals de l'imperi, va deixar pas a la inhumació, a sebollir el difunt dins d'una fossa, d'un sarcòfag, d'un taüt de fusta o de qualsevol altra manera que esdevindria majoritari a partir de la segona meitat de

la segona centúria i, potser abans, per acabar, més endavant, essent únic. Aquestes circumstàncies –cronologia més aviat alta del material utilitzat– explicarien aquestes mancances que, altrament, es repeteixen en altres territoris pròxim com pot ser el País Valencià (González Villaescusa, 2001, 75-78). Recordem que només a la necròpoli de Lloret de Mar (La Torre des Moros), a cal Temple (Aiguaviva), a Vilarenys (Vall-llobrega) i a Llafranc, detectem la presència de tombes d'incineració (*supra*), les úniques, per altra banda, on és factible datar enterraments, alguns o tots, dins del segle I quan la incineració era la manera de fer de la majoria i costum dels romans, *romanus mos*, tal com reconeixia encara Tàcit a principis del segle II (*Ann.* 16, 6)). Des d'aquest punt de vista, doncs, no hi ha res fora del comú en la mostra territorial que estem analitzant si no fos un fet que constatem en molts altres territoris veïns i sempre en contextos no urbans, que és la rara existència de cementiris amb presència simultània d'incineracions i d'inhumacions. En alguns casos podríem aduir una exploració insuficient, un coneixement parcial del jaciment; en altres circumstàncies, però no ens val aquesta excusa: és segur que en una part significativa dels cementiris estudiats, no hi va haver una fase amb incineracions.

A Lloret, tal com s'ha vist, tant la tomba monumental com els indicis aplegats en relació a la necròpoli originada al seu entorn, certifiquem l'existència d'un cementiri menys conegut del que voldríem però on cap dada, ni directa ni indirecta, permet aventurar la simultaneïtat d'inhumacions. Anar més enllà, sense conèixer la història diacrònica de l'establiment que va originar-la, és absurd. Tanmateix, la solució més probable, tal com passa en alguns altres llocs d'aquest territori, seria imaginar l'existència de diverses petites necròpolis eficaçment distribuïdes a l'entorn del nucli central de l'hàbitat, amb cronologies diferents en alguns casos, i coincidents en altres que ajudarien a explicar-ho. Sembla, a partir de les dades que poseïm, encara insuficients, que en moltes ocasions el canvi de ritual hauria pogut coincidir amb la creació d'una nova *area* funerària, tal com constataríem a can Bel o al Collet.

Altrament, la continuïtat d'ús d'una necròpoli ens és ben coneguda a Llafranc on, en el cementiri principal, és segura un primera fase amb, com a mínim, algunes incineracions i, més endavant, a partir del segle II, la presència exclusiva d'inhumacions fins més enllà del segle IV.

Cal, doncs, ser prudents a l'hora d'intentar generalitzar a partir d'aquestes dades. Sembla que cada lloc d'habitació en funció de la seva pròpia història i circumstàncies hauria actuat d'una o d'una altra manera. Pensem que en cap cas coneixem completament la història funerària d'un lloc; no seria estrany documentar continuïtat i coincidència ritual en altres cementiris que desconeixem.

Finalment, en relació a aquesta qüestió, recordar que no hi ha, en aquest territori, cap incineració que puguem datar més enllà del darrer quart del segle I i que

la inhumació més antiga podria situar-se cap al 100 o poc abans. En el nostre món rural fa l'efecte que la inhumació hauria substituït aviat i amb rapidesa la cremació. Quines n'haurien estat les causes, se'ns escapa però podria avançar-se com a raó a valorar, els pocs costos d'aquella en relació a aquesta i, també, una simplificació del servei, del *funus*.

Extensió cronològica

Lligant amb el punt que acabem de comentar, convindria recordar el ventall cronològic dels cementiris rurals que hem tingut ocasió d'aplegar i estudiar en aquest treball col·lectiu. Destaca, en primer lloc, l'escassa presència de necròpolis d'incineració o de tombes antigues —anteriors als inicis del segle II en el context general. No tenim notícies sobre el comportament, en aquest camp, en contextos tardorepublicans, enterraments associats als establiments rurals més antics d'aquest territori. Aquest fet no ha d'estranyar-nos: són poques les vil·les d'aquella època que coneixem que van ser molt afectades pel creixement posterior de l'edifici. Més rara és la manca de referències a partir d'època augustal, del darrer terç del segle I aC, quan aquests edificis es consoliden i es multipliquen. En aquest cas, cal suposar que ha estat la casualitat el que explicaria les mancances. A partir de la primera meitat/mitjan segle I trobem el fil que, amb alts i baixos però sense talls, ens permet resseguir la història d'aquest fet cultural fins al segle V.

En efecte, tant a Lloret (la Torre dels Moros), amb l'existència d'un monument funerari simple però de notables dimensions i que cal datar sense dubtes en aquest moment (*supra*), a redós del qual es va originar un cementiri on només s'hi han documentat incineracions i que pels documents aplegats cal datar dins dels dos quarts centrals d'aquesta centúria (*supra*), com a Aiguaviva (cal Temple), un altre mausoleu en forma de torre que només coneixem parcialment però que va servir per aixoplugar una incineració i pel qual caldria proposar una cronologia de segle I avançat (*supra*), i que, en aquesta ocasió, la manca d'excavacions al seu entorn, ens impossibilita saber si hi va haver una necròpoli, el més probable, o era un element solitari, allunyat dels altres cementiris de la vil·la, se'ns fa palesa l'existència de *memoriae* monumentals en cronologies de segle I que seguien models ben coneguts i utilitzats arreu de la part occidental de l'imperi. És un element més a favor de suposar un perfecte coneixement d'allò que calia fer, en cada establiment rural, en relació als difunts de la *familia* o d'aquells que sense ser-ho, hi vivien i hi treballaven. El tercer cas, a Llafranc, sembla fora de dubtes una continuïtat d'ocupació del cementiri des de, amb seguretat, la primera meitat del segle I, amb incineracions que serien substituïdes per inhumacions, com a mínim, des del la segona centúria (*supra*). Un cas semblant seria el de Vilarenys.

Queda clar, a través de les notícies que posseïm, que des d'inicis del segle I

–i versemblantment des d'abans- existia un protocol desenvolupat que preveia que calia fer davant d'una defunció, quin ritual calia seguir i on calia dipositar les despulles per facilitar allò que no podia ser negat a cap persona: una tomba (*locus religiosus*) en lloc reconegut i protegit, on ser recordat i on celebrar, en dates assenyalsades, els rituals corresponents.

A partir de la primera meitat/mitjan segle II, la nostra documentació creix en quantitat i en qualitat, especialment, en aquest darrer cas, com a conseqüència d'excavacions modernes que han permès multiplicar per molt les dades aplegades. Des d'aquests moments només tenim constància d'inhumacions; fa l'efecte, a partir del registre arqueològic actual, que entre el 100 i el 150 –i probablement més cap al 100 que cap al 150-, s'havia deixat de cremar les despulles dels difunts enterrant-ne, després, les cendres i que, en aquest territori, només se sebollia. De ben segur que en el futur aquestes dades hauran de ser polides i fixades de manera més precisa; tanmateix, no hi haurà canvis en els grans trets que estem dibuixant.

Podem resseguir sense talls, a través de les tombes ben datades i de les disposicions estratigràfiques de les sepultures, la continuïtat al llarg dels segles III, IV i V sense problemes de cap tipus, de vegades dins d'un mateix cementiri utilitzat durant varies centúries (Collet, can Bel,...), o en necròpolis alternatives, amb datació avançada i que pressuposen l'existència ferma d'altres àrees d'enterrament (Pla de l'Horta, Raset, Vilauba,...). És interessant assenyalar que algunes de les inhumacions més modernes que hem tingut ocasió d'estudiar se situen ja en el límit d'un altre món marcat per l'expansió del cristianisme que va modificar substancialment creences i maneres de fer. És possible que alguns dels enterraments de cronologia més avançada pertanyessin a cristians. No hi ha, certament, cap indicatiu ferm en aquesta direcció però ja sabem prou bé les dificultats insolubles d'adscripció d'una tomba a un corrent religiós determinat a partir de les evidències arqueològiques on, per exemple, la presència o absència d'ofrenes d'acompanyament no significa res des d'aquest punt de vista.

Cal destacar que majoritàriament en aquests cementiris les tombes eren sempre individuals. Hi ha, però, alguna excepció; a la necròpoli del Turó de l'Escorxador, a Roses, un dels tipus individualitzats de sepulcre, d'una certa complexitat, contenien diverses deposicions cosa que significa haver obert, una o varies vegades, la tomba, moure les despulles antigues per col·locar-hi un nou difunt, o al cementiri septentrional del Pla de l'Horta on s'ha documentat l'aprofitament d'algun sepulcre. Aquest fet prova, per una banda, la visibilitat i el control del sepulcre, la cura del cementiri i, per l'altra, la voluntat d'un grup, versemblantment familiar, de sebollir-se plegats en una única tomba. Què hi ha més enllà d'aquest objectiu i perquè és un fet puntual i rar, se'ns escapa.

No és el lloc, ja s'ha fet, per tornar a repassar la taula tipològica de tombes que s'han anat posant de manifest. No considerant els grans mausoleus, hem de conèixer que ens trobem davant de modestes sepultures que molt sovint van aprofitar i reciclar material a l'abast. La tomba de *tegulae*, de formes i acabats diversos, són majoria tal com sol passar de manera general. Una dada valuosa és haver pogut confirmar allò que és norma en molts altres llocs, la presència constant i amb bons percentatges de taüts de fusta col·locats directament dins de la fossa o formant part de sepultures més complexes. Moltes vegades no és possible determinar si es tractava d'autèntiques caixes o de baiards que, recordem-ho, van ser usats amb tota seguretat al Turó de l'Escorxador (*supra*). Al Collet, una necròpoli de gent modesta, taüts i baiards van ser obrats amb simple fusta de pi; a Raset de Baix, en un sepulcre més sofisticat, la fusta emprada era de roure.

Situació de la necròpoli. Enterrament en àrees abandonades

Tot i no posseir les dades que voldríem, l'estudi realitzat ens permet aplegar informació significativa sobre la situació dels cementiris en relació als establiments rurals que els van generar. Tal com hem tingut ocasió d'anar veient (*supra*) i com intentarem resumir a continuació, la manera d'ordenar i situar les *areae* funeràries en el món rural d'època romana segueix, en gran mesura, un comportament general que trobem arreu. No hi ha diferències; no podia ser d'altra manera dins dels límits cronològics en què ens movem.

El primer que cal remarcar és que mai es tracta d'una **única** zona d'enterrament. En efecte, aquí i arreu, almenys majoritàriament, les àrees funeràries es van diversificar, com, altrament, succeïa en el món urbà on a redós de cada camí i via s'anaven disposant les tombes. Les notícies aplegades ho confirmen. Si observem el cementiri del Collet, de can Bel, del turó de l'Escorxador, de Raset, del Pla de l'Horta, de Vilauba, de la Torre dels Moros, de la Torratxa (**fig. 1**) o de qualsevol altre dels més ben coneguts se'ns fa avinent que són cementiris petits, de cronologia limitada i que en relació a la història de la vil·la, són insuficients. En tots els casos és necessari imaginar l'existència d'altres zones dedicades a aquella finalitat. Entre el material aplegat potser només l'establiment romà de Llafranc hauria tingut, en part, un comportament diferent. En aquell lloc, destaca una àrea funerària central, molt potent, amb una llarga continuïtat i on, en un primer moment, s'hauria seguit el ritual incinerador per després substituir-lo pel d'inhumació fins ben bé les acaballes del segle IV o poc més tard. I tanmateix, els documents aplegats semblen provar l'existència d'altres àrees d'enterrament que podrien ser de menor entitat i, sobretot, situar-se en moments molt concrets en els inicis de la història del lloc o al final, tot aprofitant, com passa en molts altres indrets (Pla de Palol, Vilauba, Pla de l'Horta i, Vilarenys, Tolegassos, versemblantment als Ametllers,...), antigues àrees d'habitació o de treball, abandonades.

Les zones d'enterrament associades a les *uillae* es localitzen, sempre, molt a la vora del nucli central de l'edifici. Si observem les dades reunides podem determinar que aquesta proximitat pot ser immediata (Pla de Palol, Pla de l'Horta, Raset, Vilarenys...) o bé una mica més allunyada a l'entorn d'un cercle que tindria un radi entre 25 i 400 o 500 m. Tanmateix, la topografia del lloc, l'estructura de camins d'accés a la *uilla*, l'existència a l'entorn dels edificis principals d'àrees marginals i aprofitables, són elements de gran importància a l'hora de ser triats com a espai funerari i que han condicionat la seva situació, la distància mitjana i, probablement també, l'existència de dues o més zones funeràries (Vilauba, Tolegassos, Collet,...).

En efecte, un qüestió sobre la qual insisteixen les fonts documentals relatives als usos funeraris lluny del marc urbà, és l'encert, per part dels amos, de triar convenientment el lloc tot preveient el futur i no condicionar ampliacions de l'edifici ni la possible venda del *fundus* o d'una de les seves parts, en tractar-se, des del moment mateix de disposar-hi la primera sepultura, d'un lloc especial, *res religiosa*, que no podia ser tocat ni destruït i que exigia, per ser canviat d'ubicació, la intervenció sacerdotal, dels *pontifices*, i l'aplicació d'un complex ritual amb tot l'enrenou que això significava. Altrament, la tomba comportava el dret de pas permanent que assegurava als morts, a través dels seus descendents, dels seus lliberts, amics, companys o membres d'un *collegium*, la realització dels rituals que els vius devien als *Manes* dels difunts. Cal afegir-hi la impossibilitat de conrear aquell sector i de donar-li qualsevol altre ús. Era, doncs, assenyat destinar a usos funeraris àrees marginals, improductives i ben comunicades, pròximes a camins ben fressats ja existents on s'acomplien, de cop, dos objectius prioritaris sense noses ni contrapartides; el dret permanent d'accés i el contacte visual desitjat entre la tomba i el caminant que s'establí a través del *titulus*, de l'epitafi, i que feia factible aquella vella aspiració tan romana (i tan humana) de ser recordat i, per tant, de continuar, d'alguna manera, "vivint". Si era possible, la millor solució comportava proximitat d'un camí i zona estèril.

Els casos més paradigmàtics, més clars, aquells que ens mostren amb més força aquesta manera de fer, corresponen, en l'àmbit territorial que hem analitzat, a cementiris rurals presidits per una tomba monumental, la *memoria* dels *domini*, dels amos, que van triar, en un moment determinat, enterrar-se *in suo fundo*, en proximitat a la vil·la principal. En tenim quatre casos ben il·lustratius amb diferent nivell d'informació. Recordem, tanmateix, que cap d'aquelles necròpolis ha pogut ser estudiada detalladament amb la qual cosa no sabem amb seguretat si la tomba senyorial va generar el cementiri o s'hi va establir més endavant. Pensàriem, basant-nos en la mentalitat de l'aristocràcia rural romana, en que és molt més probable la primera possibilitat que la segona. El cementiri de la Torratxa, a Vilablareix, és, de moment el més ben documentat (*supra*). La vil·la es localitza a poc menys de 200 m cap a tramuntana de la Torratxa, a l'entorn de la qual s'han identificat restes d'altres

sepultures d'una certa entitat que ocupa, segons les primeres aproximacions, una àrea superior als 200 metres quadrats. En aquest cas, en oferir l'indret bones condicions pel conreu, la tria del lloc estigué condicionada per altres premisses una de les quals degué ser la proximitat a un vell camí que coneixem documentalment des d'època carolíngia i que posava en contacte directe Girona i Vic (Canal *et al.*, 2003, 405-406) i que en aquest sector, concretament, devia ser també un dels principals d'accés a la vil·la, potser el més important venint des de migdia. El lloc és lleugerament enlairat, res el tapa i dominava i domina, en la distància, la ciutat de Girona, a poc més de 5 km. Recordem que la gran tomba obria l'edícula –i les imatges que embolcallava-, i la inscripció, cap al camí, cap a *Gerunda*,

tal com calia fer en aquestes circumstàncies. Fa l'efecte que aquest hauria estat el cementiri principal de la vil·la, dels amos i d'aquells més pròxima però no pas l'únic; les dimensions d'aquest cementiri, si hem de fer cas del resultat de les darreres prospeccions, fan impossible que hagués estat l'única àrea sepulcral, tal com ja hem vist, sol ser el comportament característic. Caldrà cercar les altres necròpolis a qualsevol punt a l'entorn de les estructures conegudes de la vil·la (fig. 1).

La *memoria* de Cal Temple, a molt poca distància, poc menys de 2000 m, cap a migdia de la Torratxa, ha de correspondre a una família diferent, a un altre *dominus*. Alguns indicis (*supra*) fan suposar una gran proximitat a l'edifici senyorial que n'hauria estat l'origen. Són, però, referències a espais artesanals i, per tant, perifèrics de la *pars urbana*. Podria localitzar-se per sota de la gran masia que ha donat

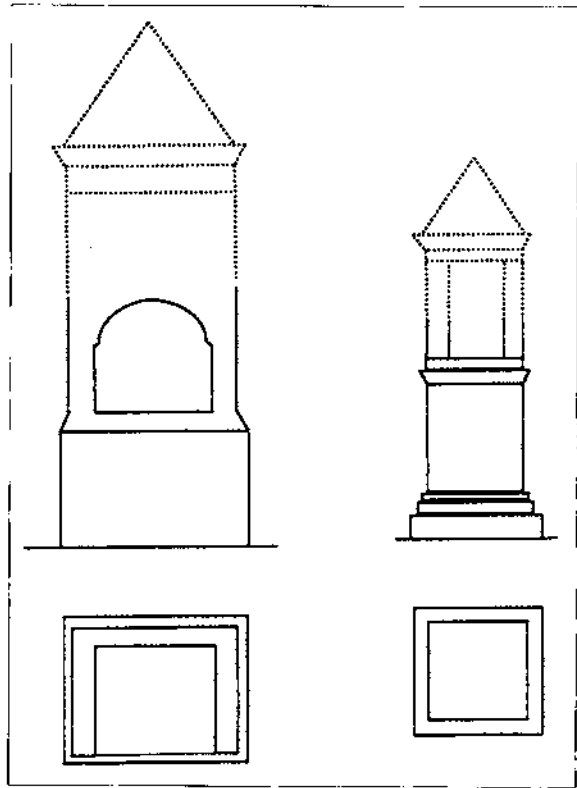

Figura 1. Restitució hipotètica proposada per Von Hesberg (1985) de la Torratxa (Vilablareix) (esquerra) i la Torre del Moro (Lloret de Mar) (dreta).

nom al monument funerari que es troba a una vintena de metres cap a llevant i que ocupa una enorme extensió. La situació de la tomba és paradigmàtica tot i quedar avui emmascarada per la proximitat i la immensitat de la masia i per la migrada altura que conserva el mausoleu. Es dreçava al cim d'un turonet que s'eleva i domina àmpliament tots els camps de l'entorn. Tant com la veïna Torratxa, i potser més, controlava des de l'altura el Pla de Girona i dominava, a la distància, la ciutat. Tal com ara, queda al costat mateix d'un corriol que devia menar a la vil·la, un curt ramal de la via de Vic que resseguia el pujol per on passa, avui, la carretera d'Aiguaviva. Podem suposar l'existència d'altres tombes que van cercar l'ombra del prestigi.

A Lloret de Mar la situació sembla similar tot i no estar tan ben informats. El lloc, en aquesta ocasió compliria fil per randa totes les indicacions teòriques sobre on cal disposar una necròpoli associada a un establiment rural: proximitat a un camí, en aquest cas, en un possible cruïlla, no gaire allunyada de la vil·la, en lloc dominant i ben visible i en una zona, rocallosa, i, per tant, poc adequada per l'activitat agrícola. El que sabem del cementiri és que només aplegava incineracions cosa que ens obliga a pensar en l'existència d'altres petites necròpolis. Recordem que, com passa a Llafranc i, amb menys seguretat, en algun altre lloc, l'espai funerari, l'*area*, era definida per uns murs, una manera de fer gens estranya arreu del món romà, urbà i rural que fins ara no hem identificat en cap altre lloc (fig. 1).

En darrera instància, caldria recordar els dos monuments funeraris de Sant Julià de Llor, dels quals en desconeixem la situació ni que sigui aproximada, de la vil·la (o vil·les) des d'on es van generar les *memoriae*. Tanmateix, coincideixen en la situació pròxima, immediata, a uns vells camins i en ocupar espais marginals i improductius des d'un punt de vista agrícola. La Cavorca I, bastida en un talús de separació de dos camps de conreu i l'altra directament sobre l'aflorament de la roca natural. Si haguessin tingut el mateix origen familiar, seríem davant de dues *areae* funeràries que molt probablement haurien estat en ús simultàniament.

El principal cementiri de Llafranc, definit des d'un moment determinat per uns murs que degueren servir, també, per regularitzar una orografia difícil, segueix aquests paràmetres: proximitat a uns camins, dos com a mínim, un cap al nord seguint la riera que portava cap a l'interior i l'altre, est-oest, que vorejaria la badia, i aprofitament d'un espai inadequat per a cap altre ús. Aquest seria el comportament dels cementiris del Collet, de can Bel i d'algun altre, ocupant àrees marginals on, a més hi havia restes d'antigues construccions que constituïen una nosa per a qualsevol altra activitat. Queda clar per la pròpia existència de les velles estructures, l'existència de bons accessos, de vells camins l'existència dels quals necessita obligatòriament una àrea funerària.

Menys informats estem en relació a altres jaciments però tot fa pensar que el comportament és similar sinó idèntic. A Pla de Palol, per exemple, la situació pro-

posada per un dels cementiris de la vil·la compliria, de poder-se comprovar, les normes exigibles. En aquest cas, es localitzaria a poc menys de 50 m de les estructures de la vil·la, al costat d'un camí que resseguia una riera i penetrava cap a l'interior i d'un ramal que menava cap al nucli central de l'edifici i ocupant un espai atalussat i rocós, pròxim a la platja, sense possibilitat d'altres usos. Semblantment al turó de l'Escorxadore (Roses), ben comunicat i no gaire allunyat ni de les ruïnes de la Ciutadella ni del port, dos punts coneguts que podrien ser, un o/i altre, l'origen del cementiri. El poc que sabem sobre la necròpoli de la Font del Vilar ens documenta una relació directa amb el nucli central de l'edifici, a poc menys d'uns 500 m, al costat d'una riera, en zona per tant marginal, i que devia resseguir un camí que anava de l'establiment rural, cap a migdia, amb excel·lents zones de conreu. Un panorama semblant observem Tolegassos, Vilauba, Camí dels Ruscos, La Quintana, Camp dels Xiprers, Vilarenys...) que no desmenteixen, sembla, aquestes apreciacions.

Hi ha, en aquest apartat, un aspecte ben documentat aquí i arreu que convé constatar; l'aprofitament com a àmbit funerari d'espais amortitzats de la vil·la quan continuava existint i, per tant, funcionant com a centre d'exploració agrícola i ramadera. Convindria, abans de resumir el que sabem, distingir clarament entre allò que podríem anomenar "enterrament sobre ruïnes", que és propi de contextos tardans, baiximperials, de la conversió en àrea d'enterrament d'antigues zones residencials o de treball abandonades des de feia uns quantes desenes d'anys, com seria el cas paradigmàtic de can Bel o del Collet que és tota una altra cosa. En aquests dos casos, entre l'abandonament de l'edifici i l'activitat que s'hi realitzava i la nova funció funerària, hi va haver un lapse de temps considerable d'entre 60 i 100/110 anys, suficient per haver convertit el lloc en un erm on, amb dificultats i de manera extraordinària, aflorarien alguns dels sòcols dels vells murs. Era, ja ho hem dit, un lloc marginal, difícil i incòmode de tornar a ocupar i, en canvi, ben comunicat.

Allò que hem batejat com "enterraments sobre ruïnes" és ben bé una altra cosa que convé analitzar. Són enterraments, sovint senzills i de cronologia avançada, que se situen en espais abandonats d'una vil·la que continuava funcionant. En són bons exemples les tombes de Vilauba ocupant diferents espais del nucli central de l'edifici de l'alt imperi (*supra*) o les tombes tardanes de Pla de Palol una de les quals es va situar en un espai abandonat que molt més endavant tornà a ser-ho. Són, sovint, tombes infantils i disperses, que no semblen constituir un autèntic cementiri tot i que eren assenyalades, evidents i, per tant, visitables. Tot sembla indicar que ens trobaríem davant d'un possible canvi de model que, de moment, som incapaços de definir.

Caldria considerar, ara, en raó de l'existència de restes estructurals de funció i cronologia indeterminada anteriors a la necròpoli, la fase antiga del cementiri sep-

tentrional del Pla de l'Horta (*supra*) que constitueix un nucli uniforme, una autèntica necròpoli i no un seguit de tombes desperdigades i sense unitat, i on s'hi van sebolir individus de totes les edats. Potser ens trobem davant d'un fet similar a can Bel o al Collet amb les diferències, en aquest cas, en l'ocupació d'estructures abandonades més pròximes al nucli central de la vil·la i amb un origen inicial més modern.

Cementiris simultanis

Hem tingut ocasió, al llarg d'aquest treball, d'anar insistint sobre un fet que sembla ben establert: l'existència majoritària de diversos llocs d'enterrament a redós d'una vil·la. Alguns indicis de gran claredat ho confirmen tal com es constata a Tolegassos o a Vilauba. Altrament, les troballes efectuades al Pla de l'Horta en són prova privilegiada (*supra*): un cementiri tardà, que ocupa una zona antigament edificada almenys en part que es localitza al nord del nucli central de la vil·la i un altre, del qual, de moment només tenim constància d'una única tomba, cap a migdia, en aquesta ocasió, també, amb cronologia tardana, d'inicis del segle IV. L'extraordinària raresa de les tombes solitàries ens permet identificar, a l'entorn de la vil·la, de dues àrees d'enterrament que semblarien, com és norma, de dimensions reduïdes. Cal imaginar altres sectors dedicats a ús funerari que cobreixin, sencera, la cronologia d'ús d'aquell establiment suburbà, entre el 70 aC i el 450/475 dC (Nolla, 1982-1983, 110-130). Ara com ara un dels jaciments que millor il·lustra la diversificació d'àrees funeràries i la seva situació a l'entorn del nucli central de l'hàbitat.

També la necròpoli del Collet, associada de ben segur a la vil·la del mateix nom, el cementiri de can Bel que s'ha posat en relació, assenyadament, amb el gran jaciment de can Roig, o les troballes de Vilauba o Tolegassos, confirmen, des d'una altra òptica aquest mateix fet. Al Collet, un cementiri que coneixem pràcticament del tot només ha proporcionat 34 sepultures que cal situar en un període de temps molt llarg, d'entre 350 i 400 anys, on no hi ha incineracions, on no s'hi va enterrar cap infant menor de 2 anys/2 anys i mig, i on les tombes denoten un tipus de població determinat, molt humil, de treballadors manuals, homes dones, joves i infants que no semblen cobrir tot l'àmbit domèstic. Recordem que la vil·la que en fou l'origen va tenir una història molt més llarga pel cap baix de 550 anys. Cal deduir l'existència d'una o, potser millor, unes altres zones d'enterrament una de les quals, amb tombes més notables, ha estat assenyalada a un centenar de metres més cap a llevant del cementiri estudiat, sobre el mateix camí però més pròxima a l'edifici central. És ben semblant el que podríem dir per can Bel. Pel que fa a Vilauba, la migradesa de les troballes funeràries fa imprescindible, com a mínim, de l'existència d'un altre (o altres) cementiri sobre el qual hi ha indicis, cap al nord a tocar un dels camins principals d'accés a la vil·la, en espai marginal i a poca distància, uns 150 o 200 m, de

l'edifici, tal com determinen les normes que se solen seguir. A Tolegassos, dues àrees sepulcral, al nord i a l'oest del nucli central de la vil·la, que degueren coincidir probablement amb altres de no identificades, refermen el model.

Un fet determinant a favor de l'existència simultàniament d'àrees sepulcral, sobre el qual, de moment, només tenim dades *ex silentio*, és la inexistència de tombes de nadons o d'infants molt petits, fins a 2 anys o 2 anys i mig, que han d'existir i que devien ser aplegats en un cementiri determinat o en una zona definida dins d'una necròpoli més gran tal com podria deduir-se a partir de notícies procedents d'altres àmbits (González Villaescusa, 2001, 78-81). Més endavant, en contextos més avançats cronològicament, no hi ha separació entre uns difunts i altres, essent norma la presència simultània de despulles de nadons al costat d'infants més crescuts, de joves i d'adults.

Simplicitat del cementiri. Composició

A partir de les troballes conegudes podem dividir els cementiris rural coneguts en dos grans grups. El primer –quatre casos en total- correspondria a necròpolis preferencials definides exclusivament per la presència d'una (o unes) tomba monumental que ha de correspondre, sense dubtes, als propietaris, un costum arrelat arreu del món romà occidental i que, en aquestes terres, documentem àmpliament a partir de la primera meitat del segle I fins al baix imperi i més enllà, ja dins d'un context religiós i cultural plenament cristià. El segon, més abundós, s'ha de posar en relació amb àrees enterrament reservades als treballadors/habitants de la vil·la, gent modesta, de vida dura que hi van viure i hi van morir i on van ser sebollits i recordats pels descendents, amics o companys que n'asseguraven amb senzillesa el culte funerari.

Hi ha, doncs, una jerarquia en el “valor” simbòlic del cementiri i cal suposar –és molt difícil, certament, poder-ho apreciar actualment- que el principal ocupava, també, un espai especialment privilegiat, per proximitat, domini visual, control general de la zona, que el feia als ulls del *dominus*, el lloc ideal. L'existència d'un gran *monumentum* ens serveix per identificar el cementiri senyorial que localitzem a Vilablareix (la Torratxa), molt a prop de la vil·la, sobre el camí d'accés i amb un control visual –veure i ser vist- esplèndid; a Lloret de Mar (la Torre dels Moros) o a Cal Temple que reproduirien el mateix model i a Sant Julià de Llor, amb la presència sorprenent de dues grans tombes, pròximes però no pas juntes i que, per tant, poden respondre a altres realitats, des de pertinença a dues famílies diverses i, per tant, a dues propietats diferents i a dos espai funeraris, fins a correspondre a dues *areae* funeràries d'una mateixa vil·la, on, en moments diferents però, per la cronologia proposada als monuments (*supra*), no massa allunyats en el temps, ocupades per mausoleus de certa entitat que no feien altra cosa que remarca la voluntat de la

família de sebollir-se en les pròpies terres, en la seva propietat, *in suo fundo*, en una època avançada quan la vil·la ja no era només una inversió econòmica sinó també lloc on s'habitava una part important de l'any. Ja hem vist com, sovint, són punt central d'un cementiri de certa entitat i, de vegades, era definida l'*area*, de manera evident a través d'uns murs (Torre dels Moros).

Aquest costum, que veiem arrelat al llarg dels cinc primers segles de l'era, no va desaparèixer amb la introducció i acceptació del cristianisme. Ans al contrari. No és estrany observar l'aparició de mausoleus, alguns de notables, en àmbit suburbà (Santa Magdalena i Sant Vicenç, a Empúries) o plenament rural (església antiga de Santa Cristina d'Aro, o Torre del Fum, a Sant Feliu de Guíxols), que van acabar generant un cementiri i, quasi sempre, una esglésiola amb llarga perduració cronològica.

És interessant remarcar el nombre absolut de monuments d'aquest tipus identificats en aquest petit territori on, volgutament, no hi hem sumat aquells que formaven part de necròpolis urbanes més ben conservats i altres parcialment desapareguts i coneguts, només, a partir de les evidències arqueològiques aplegades. El significat no ha de ser imaginar que aquest costum era més estès aquí que en altres llocs sinó posar de bell nou sobre la taula la voluntat, en un moment o altre de la història però com a mínim d'ençà dels inicis del segle I, per part dels propietaris rurals, segurament per motivacions diverses i sovint complementàries, de bastir la seva *memoria* el seu *monumentum*, en la proximitat de la vil·la, en el punt més emblemàtic del seu *fundus*, on hi havia les seves arrels, la terra que prestigiava i els orígens de la seva riquesa. Era una opció que molts van seguir i que, com hem vist, va continuar arrelada al llarg de l'antiguitat tardana fins que, transformant-se, va acabar per desaparèixer.

Les necròpolis de segon nivell, a la qual pertanyen la gran majoria de les estudiades, es defineixen per la simplicitat, la senzillesa, la inexistència de sepulcres monumentals o, fins i tot, notables. Ja hem tingut ocasió, en l'anàlisi detallada de cada un dels jaciments, de referir-nos amb escreix als diferents models de tomba (*supra*) fet que ens estalvia de tornar-hi. No es surt de la norma. I tanmateix, hi ha nombrosos aspectes que ens defineixen el valor que els habitants donaven a aquell lloc, la cura que en tenien, les contínues freqüentacions durant una llarguíssima etapa que, en algun cas, va més enllà dels 300 anys.

Són àrees força reduïdes –un altre fet que explica la simultaneïtat de cementiris- on les diverses sepultures s'ordenen d'alguna manera, a cops ben separades unes de les altres, de vegades amb diversos nuclis molt densos, lleugerament aïllats, però només de manera extraordinària, amb superposicions i, sobretot, destruccions de tombes antigues en obrar-ne de noves. Queda clara la cura del lloc, el control de l'espai i, allò que ja ha estat posat de manifest en altres cementiris i que, en aquest territori, troba

confirmació, que és l'oblit per par dels vius –família, amics, membres d'un *collegium*– del lloc d'una tomba i/o de qui hi era enterrat al cap de poc més de dues generacions.

La visualització de les tombes s'aconseguia de diversa forma: a bé marcant el lloc amb algun element determinat (estela, senyal,...) que ha desaparegut sense deixar rastre i on, en alguns casos, podia haver-hi un modest epitafi, o bé definint l'espai sepulcral amb claredat mitjançant un túmul de pedres lligades amb fang, d'*opus signinum* o d'*opus caementicium*, o fent sortir pel damunt del nivell de circulació el cobriment superior de la tomba (*tegulae, imbrices, lloses de pedra,...*). D'aquesta manera, cadascú identificava les seves pròpies deposicions i podia retre als difunts, en els dies assenyalats, els rituals prescrits.

Orientació i deposició difunts.

La deposició del difunts és, en aquest període, repetitiva i constant. El cadàver, pràcticament sempre en solitari, és col·locat decúbit dorsal, amb el cap recte o lleugerament inclinat a dreta o esquerra, i els braços paral·lels al cos o bé amb les mans plegades sobre el pubis. Només rarament podem trobar altes solucions pel que fa a la disposició dels braços (flexionats sobre el pit, o un estirat i l'altre flexionat...).

Poques vegades, dues ocasions si no errem, es trenca la norma general i les despulles van ser posades bocaterrosa (Collet i Llafranc), un fet extraordinari i que només puntualment s'assenyala en altres cementiris rurals o urbans. El ser tan poc freqüent ha fet pensar en la possibilitat de càstigs o d'enterrament de malfactors o criminals. És, de moment, una qüestió de solució complicada atesa la manca de dades textuais i la imprecisió, en aquests temes, del registre arqueològic. En una tomba de Vilauba l'infant va ser disposat decúbit lateral.

Pel que fa a l'orientació de les inhumacions hem pogut confirmar un comportament general amb pocs canvis i amb una tendència, a mesura que s'avança en el temps, cap a l'"orientació", és a dir, amb el cap a ponent, "mirant", per tant, cap a l'est. Les tombes es disposen, sempre, en funció dels punt cardinals en el benentès que l'orientació perfecta no és norma i que, sovint, les disposicions imprecises (nord-oest, nord-est, sud-oest, sud-est), sovintegen. En el material que hem aplegat domina l'orientació oest/est, plenament majoritària a can Bel, a Pla de Palol, al Turó de l'Escorxador, majoritària al Collet i Pla de l'Horta, essent ben representada la postura contrària (Font del Vilar, Ametllers, Collet...). Són molt més estranyes, però no desconegudes les disposicions sud/nord o nord/sud, en aquest cas només testimonials.

Sobre el valor cronològic d'aquest fet, només assenyalar l'única evidència ferma però només vàlida a grans trets i com a esquema general: en avançar en el temps s'anà imposant la disposició cap a occident de la testa que sembla majoritària

i quasi exclusiva d'ençà el segle IV. Recordem, en relació a aquest fet, que en els cementiris plenament cristians d'aquest mateix territori, des de la darrerria del segle IV, **totes** les tombes són orientades (certament, menys d'un 1% contravé aquesta norma) i sempre, llevat d'algun cas aïllat i deixant de banda complements d'algun enterrament amb el difunt vestit, sense ofrenes (consulteu, Nolla i Sagrera, 1995, 250-253). Fa l'efecte, en relació al primer punt, que un costum molt estès que coincidia amb una certa voluntat cristiana de disposar el difunt de tal manera que "mirés cap a Jerusalem, cap on havia de produir-se, a la fi dels temps, la *parusia*, la segona i definitiva vinguda del Crist. En altres territoris molt pròxim (Barcelona, Tarragona, País Valencià, sud de les Gàl·lies..) és una manera d'obrar majoritària però no pas única. Aquí, va ser exclusiva.

Ofrenes i objectes personals. Evidència del culte al morts

Els cementiris d'aquest territori no tenen un comportament diferent en relació al percentatge de tombes amb presència d'ofrenes o d'objectes personals d'acompanyament. Ja hem vist que es tracta d'un percentatge baix, menys d'un terç, que cal considerar característic. Recordem altrament que a Roma i, per extensió a les províncies, no era ben vist ni propi dipositar ofrenes nombroses ni costoses dins de la tomba. Una llarga i constant lluita contra aquests excessos que hauria començat en els orígens de la república (lleï de les XII Taules, per exemple) hauria acabat imposant una manera moderada de fer. La glòria familiar, la riquesa, l'estatus es reflectien en l'embolcall, en el *monumentum*, la *memoria*, en la tomba que protegia les despulles que, en alguns casos, podia ser immensa, esplèndida i d'una enorme sofisticació.

Només algunes de les tombes analitzades eren acompanyades d'objectes, en algun cas, d'ús personal i de tipus ornamental (collarets, braçalets, arracades,..) o lligats amb l'antic ofici (podalls, agulles de xarxa,..) i altres vegades, complementaris, d'acompanyament i, versemblantment, màgics, amb llànties, gerres, copes, escudelles o ungüentaris de vidre. En alguna ocasió, molt rarament, uns i altres conformaven el conjunt funerari; normalment o hi ha objectes personals o hi ha ofrenes. El valor material és sempre escàs. Aquest costum l'observem sense canvis aparents des de l'inici fins al segle V. En un context plenament cristià, en aquestes terres, va desaparèixer ràpidament i del tot.

La seva disposició dins de la tomba és canònica: prop del cap, prop dels peus i/o de les cames i, més rarament, a la panxa. Collarets, braçalets, penjolls i arracades, sempre posats on pertocava i de molt poc valor material.

Novament, en aquest territori objecte de l'estudi, constatem un fet, relatiu a la deposició d'ofrenes, que ha estat assenyalat arreu, sempre amb baixos percentatges en relació a la disposició convencional i l'explicació justa del fet no passa de ser

hipotètica (per exemple, González Villaescusa, 2001, 69-72), que significa la col·locació d'objectes -de vidre, ceràmics (gerreta, copa, escudella o llàntia)- no dins de la sepultura pròpiament dita i al costat del cos del difunt sinó pel seu damunt dins, no cal dir-ho, de la fossa oberta i, per tant, generalment no visible. En tenim exemples clars al Collet, a can Bel o a la Font del Vilar que documenten una manera de fer diferent, potser complementària, i que no acabem d'explicar-nos adequadament. Recordem que, de vegades, en una mateixa inhumació hi ha ofrenes a dins i a fora (can Bel, Font del Vilar.).

Evidències del culte funerari es poden rastrejar aquí i allí. N'és mostra clara la disposició de les tombes en els cementiris i la raresa de superposicions i destruccions. Ho acabem de veure (*supra*) i només es pot llegir aquest fet des d'una òptica de freqüentacions per part del viu del lloc dels morts on acomplir allò que determinava el costum i la tradició. Altres indicis, més sofisticats, més directes, ens els defineixen l'existència d'"orificis o tubs de libacions", petits i estrets espais que comunicaven l'exterior amb l'interior de la tomba per facilitar la circulació dels líquids, aigua o vi, preferentment, i potser d'algun element més sòlid cap al recinte interior del sepulcre (*domus aeterna*) on se suposava que era fixada la part del difunt que no davallava a l'Hades subterrani sinó que romania i calia fixar a la tomba, proporcionant-li, de tant en tant, menges i beuratges que l'alimentaven (Cumont, 1949, 13-54). En altres ocasions, una *tegula* posada plana, amb les rebaves cap amunt, sobre la tomba, esdevenia el lloc ideal per deixar-hi petites ofrenes alimentàries amb la mateixa finalitat. Hem vist, en aquestes terres, aplicar puntualment una i altra solució.

A can Bel (*supra*), s'ha assenyalat l'existència d'una estructura regular, molt senzilla, amb restes òssies d'animals comestibles i altres evidències que s'ha posat en relació amb els banquetes funeraris. Recordem també que en aquest mateix cementiri, s'han associat restes òssies d'òvids, amb alguna de les tombes disposades de tal manera que només pot considerar-se volgutament (Cela *et al.*, 1999, 235-239). No és un fet estrany ni rar però, en cap cas, majoritari. No ho hem pogut constatar enlloc més.

En relació a aquest fet, voldríem destacar que majoritàriament els modestos objectes ornamentals localitzats s'associen a tombes infantils femenines, *immaturae* i *innuptae*, una manera de fer molt arrelada a la mentalitat antiga i que, novament, constatem en aquestes terres i en un àmbit social molt modest, d'esclaus i/o simples treballadors assalariats. És, pensem, una dada valuosa per observar com penetraven i fins a quin nivell, unes idees i unes maneres de fer que inicialment potser hauríem atribuït a altres classes socials i àmbits urbans on les idees anaven i venien més lliurement i circulaven amb més força.

Destaca en conjunt i amb una llarga perduració ben documentada la presència d'allò que s'ha anomenat l'"òbol de Caront", la modesta moneda, preferentment de bronze, posada a la boca, a la mà o al costat el difunt que havia de servir, segons una creença popular prou desenvolupada, per pagar al diví remer el pas de l'ànima del difunt d'una riba a l'altra de l'Estix. Ja hem tingut ocasió d'analitzar detalladament la incidència d'aquest costum en aquestes terres (*supra*), entre un 10 i un 15% dels casos, amb una llarguíssima pervivència fins, de ben segur, al segle V.

Recordarem, per acabar, l'extraordinària inhumació núm. 9 del Collet on un jove d'uns 20 anys va ser sebollit amb els peus (no s'ha conservat la part superior del cos i, per tant, no podem saber si els braços eren encadenats) dins d'un complex grilló de fusta i ferro, un càstig molt dur per un viu i que, en aquesta ocasió, sembla que es va voler continuar en el Més Enllà (*supra*), una troballa atípica però que ha permès profunditzar en el component humà que va viure i va treballar al camp en aquella època, fent-nos replantejar el problema que, altrament, som lluny de poder resoldre adequadament.